MAHAPURUSH RAMA ARSHA STAVA

From Valmiki Ramayan
Yuddhakanda Sarga 117

Commentary by
Swami Govinda Raja

Revealing The Unparalleled Supremacy Of Lord Rama

विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

सीतायामग्निप्रविष्टायां विमानगणैर्व्योमाङ्गणमलंकुर्वाणैर्ब्रह्मरुद्रादिसुरगणैः श्रीरामंप्रति सीतायास्तस्यचक्रमेणलक्ष्मीनारायणस्वरूपत्वनिवेदनेनानेकप्रकारैःस्तवनपूर्वकं सीतात्यागस्यायुक्तत्वकथनम् ॥ १ ॥

ततो हि दुर्मना रामः श्रुत्वैवं वदतां गिरः ॥ दध्यौ मुहूर्तं धर्मात्मा बाष्पव्याकुललोचनः ॥ १ ॥
ततो वैश्रवणो राजा यमश्चामित्रकर्शनः ॥ सहस्राक्षो महेन्द्रश्च वरुणश्च परंतपः ॥ २ ॥
षडर्धनयनः श्रीमान्महादेवो वृषध्वजः ॥ कर्ता सर्वस्य लोकस्य ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ ३ ॥
एते सर्वे समागम्य विमानैः सूर्यसन्निभैः ॥ आगम्य नगरीं लङ्कामभिजग्मुश्च राघवम् ॥ ४ ॥
ततः सहस्ताभरणान्प्रगृह्य विपुलान्भुजान् ॥ अब्रुवंस्त्रिदशश्रेष्ठाः प्राञ्जलिं राघवं स्थितम् ॥ ५ ॥
कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानवतां वरः ॥ उपेक्षसे कथं सीतां पतन्तीं हव्यवाहने ॥
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ॥ ६ ॥
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां त्वं प्रजापतिः ॥ त्रयाणां त्वं हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥ ७ ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामसि पञ्चमः ॥ अश्विनौ चापि ते कर्णौ चन्द्रसूर्यौ च चक्षुषी ॥ ८ ॥

फलमुपपादितं । वस्तुतः सीताया रावणागमनकाले अग्नौ प्रविष्टत्वात्तस्याः पुनर्गमनार्थं मायासीताया रावणगृहीताया अग्नौ प्रवेश इत्यप्याहुः ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने एकोनविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ ११९ ॥

अथ रामस्तवः—ततो हीत्यादि ॥ दुर्मनाः दुःखितमनाः । दध्यौ मनसा ध्यानं कृतवान् ॥१॥ तत इत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ २—४ ॥ प्रगृह्य उद्धृत्य ॥ ५ ॥ कर्तेत्यादि ॥ पूर्वं ब्रह्मणः अद्वारकं कर्तृत्वं । अत्र सद्वारकं कर्तृत्वमिति न विरोधः । सर्वज्ञस्त्वं कथमज्ञ इवोपेक्षस इति भावः । देवगणश्रेष्ठं ब्रह्मादिदेवगणश्रेष्ठं ॥ ६ ॥ आत्मस्वरूपमेवाह—ऋतधामेत्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यं ॥ ऋतधामाख्यो वसुरित्यर्थः । प्रजापतिः प्रजास्वामीति वसुविशेषणं । आदिकर्ता । अण्डाधिपतिपर्यन्ताद्वारकसृष्टिकर्तेत्यर्थः । स्वयं प्रभवतीति स्वयंप्रभुः । अनियाम्य इत्यर्थः । रुद्राणां मध्ये अष्टमो रुद्रः तथा साध्यानामित्यत्रापि । अन्ते प्रलये, आदौ सृष्टेः प्राक् दृश्यसे । अनेनोत्पत्तिविनाशराहित्यमुक्तं । एवं सर्वज्ञः सर्वशक्तिः सर्वेश्वरोपि सन् अज्ञ इव विदेहकुले प्रादुर्भूतां सीतां

ति० एवंवदतां हाहेतिवदतां । प्राकृतस्त्रीवत्सीताएतदनर्हेतितद्वियोगतोबाष्पव्याकुललोचनोभूत्वा मुहूर्तंदध्यौ किमुक्तं किंकृतं किंचातःपरंकर्तव्यमितिचिन्तापरोबभूव ॥ १ ॥ ति० अत्रावसरेदिक्पालसहितोरुद्रोहिरण्यगर्भश्चरामानुग्रहायसमागतावित्याह—ततइति ॥ २ ॥ ति० षडर्धनयनः त्रिनेत्रइत्यर्थः ॥ सर्वलोकस्य ब्रह्मलोकपर्यन्तंसर्वलोकवर्तिपदार्थानांस्रष्टा । ब्रह्मविदां चतुर्मुखप्रजापतिविष्णुदेवराजादिदिक्पालवसिष्ठादृषितत्सन्तानजब्राह्मणाब्रह्मविदः । तेषांवरोज्येष्ठोहिरण्यगर्भः । 'योवैब्रह्माणंविदधातिपूर्वं योवैवेदांश्चप्रहिणोतितस्मै' इतिश्रुतेः । 'हिरण्यगर्भःसमवर्ततात्रे' इतिश्रुतेश्च ॥ ३ ॥ ति० प्रगृह्य उद्यम्य । भारतेतु—अग्निप्रवेशंसीताया अनुक्त्वारामस्यचारित्रसंदेहेसीतादुःखंदृष्ट्वाव्यग्निनरुणाद्युक्त्यैवसीताङ्गीकारउक्तः । तत्रानुक्तोप्यग्निप्रवेशोमध्येद्रष्टव्यइत्याहुः । पाद्मेतु—" सातेनगर्हितासाध्वीविवेशज्वलनंतदा । " इत्युक्तं ॥ ५ ॥ ति० कर्तासर्वस्येति । मनुष्यदेहेराघवे सर्वलोककर्तृत्वाद्युक्तिर्मूलस्वरूपाभिप्रायेण । ज्ञानविदामौपनिषदज्ञानवतां । देवगणा इन्द्रादयः तेषां श्रेष्ठं । 'विष्णुमुखावैदेवाः' इतिश्रुतेः ॥ स० मूलरूपावतारूपेषुभेदस्य 'एकमेवनेहनानास्तिकिंचन—पूर्णमदः' इत्यादिश्रुतिनिषिद्धत्वेनसर्वथानिर्विशेषत्वमेवमन्तव्यमित्याह—कर्तेति । अन्यथादाशरथौ 'कर्तासर्वस्यलोकस्य' इत्याद्ययुक्तंस्यात् ॥ ६ ॥ स० इदानींरामस्यविभूतिरूपाणिवक्तुंतद्विभूतीनां " नान्तोस्तिममदिव्यानांविभूतीनांपरंतप " इत्याद्युक्तरीत्याऽनन्तत्वेनसामस्त्येनवक्तुमशक्यत्वात्प्राधान्येनाह—ऋतधामेति । वसूनांमध्येपूर्वत्वं ऋतधामानामवसुः । विभूतिरूपेणतत्रसंनिहितइत्यर्थः । एवमुत्तरत्रप्रजापतीनांमध्यइतिपूरणीयं ॥ अष्टमःमहादेवाख्यः कैलासवासीशंकरोत्रविवक्षितः । पञ्चमोवीर्यवान्नाम ॥ ७ ॥ ति० विराड्रूपंवर्णयति । अश्विनौचेत्यादि ॥ स० इदानींसंकुच्यविश्वरूपमाह—अश्विनाविति । कर्णयोर्दिग्देवतानामिवाश्विनोरप्यभिमानादियमुक्तिः

[पा०] १ ङ. ञ. ट. यमश्चपितृभिस्सह. २ ङ. ञ. ट. वरुणश्चजलेश्वरः. ३ क. ग. ङ. ञ. ज्ञानविदांविभुः.

अन्ते चादौ च लोकानां दृश्यसे त्वं परंतप ॥ उपेक्षसे च वैदेहीं मानुषः प्राकृतो यथा ॥ ९ ॥
इत्युक्तो लोकपालैस्तैः स्वामी लोकस्य राघवः ॥ अब्रवीत्त्रिदशश्रेष्ठान्रामो धर्मभृतां वरः ॥ १० ॥
आत्मानं मानुषं मन्ये रामं दशरथात्मजम् ॥ योहं यस्य यतश्चाहं भगवांस्तद्ब्रवीतु मे ॥ ११ ॥
इति ब्रुवन्तं[1] काकुत्स्थं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ अब्रवीच्छृणु मे राम सत्यं सत्यपराक्रम ॥ १२ ॥
भवान्नारायणो देवः श्रीमांश्चक्रायुधो विभुः ॥ एकशृङ्गो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥ १३ ॥
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राघव ॥ लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥१४॥

किमर्थमुपेक्षस इत्यर्थः ॥ ७—९ ॥ लोकपालैः लोकरक्षकैः ॥ १० ॥ ब्रह्मादिभिः सामान्यतः स्तूयमानोपि सर्वदेवपूजनीयाच्चतुर्मुखात् स्वप्रभावं लोके प्रख्यापयितुं स्वसौशील्यं दर्शयति—आत्मानमिति ॥ आत्मानं मानुषं मन्ये । परत्वापेक्षया मानुषत्वाभिनय एव ममाभिमत इत्यर्थः । अत्रापि विशेषमाह—राममिति । रामं रामनामकं । ततोप्यतिशयमाह—दशरथात्मजमिति । अत्रतारापेक्षया चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव प्रियतममिति भावः । स्वस्य विष्ण्ववतारत्वं सुग्रीवादिभिरनवगतमिति तत्प्रतिपत्त्यर्थं स्वस्वरूपं पृच्छति—योहमिति । योहमिति स्वरूपप्रश्नः । यस्येति संबन्धिप्रश्नः । यतइति प्रयोजनप्रश्नः । भगवांस्तद्ब्रवीत्विति । चक्रवर्तिपुत्रत्वमेव ममात्यन्तप्रियतमं । स्वयं सर्वज्ञतया ममानभिमतमपि परत्वं प्रकटयत्वित्यर्थः । आकारगोपनविवरणस्यानभिमतत्वेपि स्वयमनुमतिदानं रावणनिरसनेन निष्पन्नकार्यतया ॥११—१२॥ स्वरूपप्रश्नोत्तरमाह—भवानिति ॥ नाराः अयनं यस्यासौ नारायणः । " आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः । ता यदस्यायनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः " इति मनुस्मरणात् । तेन जगत्कारणत्वमुक्तं । " एको ह वै नारायण आसीन्न ब्रह्मा नेशानो नेमे द्यावापृथिवी " इति श्रुतेः । अवाप्तसमस्तकामस्य जगद्व्यापारानुपपत्तिं परिहरति—देव इति । दीव्यतीति देवः क्रीडाप्रवृत्तः । लीलायाः प्रयोजनत्वात्परिपूर्णस्यापि व्यापारः संभवतीति भावः । एवं परत्वासाधारणं नामधेयमुक्त्वा पत्नीवैशिष्ट्यमाह—श्रीमानिति । नित्यं श्रीरस्यास्तीति श्रीमान् । नित्ययोगे मतुप् । असाधारणमायुधमाह—चक्रायुध इति । स्वरूपवैलक्षण्यमाह—विभुरिति । व्यापक इत्यर्थः । फलितं रक्षकत्वमाह—एकशृङ्गो वराह इति । प्रलयोदधिसंप्लवे वराहरूपं कृत्वा भूमेरुद्धारक इत्यर्थः । " उद्धृतासि वराहेण " इति श्रुतेः । अनिष्टनिवर्तकत्वमाह—भूतभव्यसपत्नजिदिति । भूताः सपत्नाः मधुकैटभादयः भव्याः सपत्नाः शिशुपालादयः तान् जयतीति तथोक्तः ॥ १३ ॥ अथ सर्वविद्योपसंहारार्थमाह—अक्षरमित्यादि ॥ न क्षरतीत्यक्षरं अश्नोति व्याप्नोतीति वा अक्षरं । " एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति" इति श्रुतेः । भवानित्यनुषज्यते । अक्षरं भवान् । एवमुत्तरत्राप्यनुषञ्जनीयं । बृहति बृंहयतीति च ब्रह्म । " बृहति बृंहयति तस्मादुच्यते

॥८॥ ती० दिक्पालैःस्तूयमानोपितैःपूजनीयाच्चतुर्मुखादात्मस्वरूपगुणविभूतीःस्वजनेषुप्रख्यापयितुंस्वसौशील्यंवर्णयति—आत्मानमिति । यः यत्स्वरूपः । यस्य यदीयः । यतः प्रयोजनाद्धेतोः उत्पन्नः ॥ तनि० अत्रसंप्रदायोदाहरणं । शङ्खचक्रगदापाणे इत्युक्त्यापरत्वव्यञ्जकतयातत्रानादरेणाधःकृतमुखत्वं द्वारकानिलयेत्यवतारोल्लेखनेनकिंचिदुत्तानमुखत्वं गोविन्दपुण्डरीकाक्षेतिगोपालपुत्रत्वश्रवणेनपरत्वापेक्षयावसुदेवपुत्रत्वमेवाभिमतमितिविकसिताक्षत्वंचव्यज्यतइति ॥ ११ ॥ तनि० श्रीमानिति नित्ययोगेमतुप् । भवान्श्रीमानिति ' सीतालक्ष्मीर्भवान्विष्णुः ' इत्युक्तश्रियःपतित्वंनित्यानपायित्वंचदर्शितं । एकशृङ्गोवराहः सवराहोरूपंकृत्वेतिश्रुत्युक्तोवराहस्त्वं ॥ ती० नारायणः नराणांसमूहोनारं । तस्यायनं प्राप्यभूतः । देवः स्वप्रकाशः । एकशृङ्गोवराहः आदिवराहः । तस्यैकशृङ्गतास्कान्देदर्शिता " दंष्ट्रयापर्वतेन्द्राणांचलनंकृतवान्महत् । ततस्तुष्टुवुर्देवाएकशृङ्गत्वसिद्धये । एकशृङ्ग वराहोभूत्तदाप्रभृतिमाधवः " इति ॥ ति० भूतभव्यसपत्नजित् भूतभव्यकालरूपोयःसपत्नः जनिमृतिहेतुत्वात् । तंजयतिसः । नित्यइतियावत् ॥ स० भूतभव्यसपत्नजित् भूताः हिरण्याक्षहिरण्यकशिप्वादयः । भव्याः शिशुपालदन्तवक्रकंसादयः । वर्तमानरावणखरदूषणादिशत्रुजयस्यप्रत्यक्षसिद्धत्वादनुक्तिः । यद्वा भूतभव्यशब्देनजन्ममरणहेतुकालावुच्येते । तद्द्वयसपत्नजित् । आद्यन्तशून्यइत्यर्थः । मध्यकालजयस्यपूर्वोत्तरकालजयेनैवसिद्धेरनुक्तिः ॥ १३ ॥ ति० लोकानां धर्माधिकृतप्राणिनां त्वमेवपर-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट. ब्रुवाणं.

शार्ङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ॥ अजितः खड्गधृद्विष्णुः कृष्णश्चैव बृहद्बलः ॥ १५ ॥
सेनानीर्ग्रामणीश्च त्वं बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दमः ॥ प्रभवश्चाप्ययश्च त्वमुपेन्द्रो मधुसूदनः ॥ १६ ॥
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ॥ शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥ १७ ॥

परं ब्रह्म " इति श्रुतिनिर्वचनात् । सत्यं अविपर्यस्तं । षड्भावविकारशून्यमित्यर्थः । अस्ति जायते परिणमते विवर्धते अपक्षीयते विनश्यतीति षड्भावविकाराः । मध्ये चान्ते चेति । चकारादादौ चेत्यर्थः । वर्तमानमिति शेषः । नित्यत्वमुक्तमनेन । लोकानां परो धर्मः सिद्धरूपो धर्मः । सर्वलोकश्रेयःसाधनीभूत इत्यर्थः । विष्वद्रीची सर्वगता सेना यस्य सः विष्वक्सेनः । सर्वस्वामीत्यर्थः । चतुर्भुजः युगपच्चतुर्विधपुरुषार्थप्रद इत्यर्थः ॥ १४ ॥ शृङ्गविकारः शार्ङ्गं धनुर्यस्य स शार्ङ्गधन्वा । " धनुषश्च " इत्यनङादेशः । अनेन रक्षणोपकरणवत्त्वमुक्तं । हृषीकाणां इन्द्रियाणां ईशः नियन्ता । सर्वेन्द्रियाकर्षकदिव्यविग्रह इत्यर्थः । पुरु सनोतीति पुरुषः । " षणु दाने " इत्यस्माद्धातोर्डप्रत्ययः । बहुप्रद इत्यर्थः । यद्वा पुरि हृदयगुहायां शेत इति पुरुषः । " पुरि शयं पुरुषमीक्षते " इति निर्वचनश्रुतेः । यद्वा येन जगत्पूर्णं स पुरुषः । "तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं" इति श्रुतेः । यद्वा पुरातनत्वात् पुरुषः । " पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वं " इति श्रुतेः । पुरुषेभ्यः क्षराक्षरेभ्यः उत्तमः पुरुषोत्तमः । " यस्मात्क्षरमतीतोहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः" इति हि गीयते । यद्वा पुरुषेषु उत्तमः पुरुषोत्तमः । सप्तमीति योगविभागान्नागोत्तमादिवत्समासः । कैश्चिदपि न जित इत्यजितः । आश्रितसंरक्षणे कदाचिदपि भङ्गं न प्राप्नोतीत्यर्थः । खड्गं नन्दकाख्यं धरतीति खड्गधृत् । विष्णुः व्यापनशीलः । यो दयापदं प्राप्नोति तं तदा तत्रैव स्थितो रक्षतीत्यर्थः । कृष्णः भूनिर्वृतिहेतुः । " कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः " इति निर्वचनात् । बृहत् बलं धारणसामर्थ्यं यस्य सः बृहद्बलः ॥ १५ ॥ सेनां नयतीति सेनानीः । देवसेनानिर्वाहक इत्यर्थः । ग्रामं नयतीति ग्रामणीः । दिव्यजनपदादिपालक इत्यर्थः । बुद्धिः सत्त्वं क्षमा दम इति बुद्ध्यादिप्रवर्तक इत्यर्थः । "न देवा यष्टिमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् । यं हि रक्षितुमिच्छन्ति बुद्ध्या संयोजयन्ति तं"इति वचनात् । "महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैष प्रवर्तकः" इति श्रुतेश्च । प्रभवत्यस्माज्जगदिति प्रभवः उत्पत्तिस्थानं । सर्वोपादानमित्यर्थः । अप्ययः सर्वजगल्लयस्थानं । "कृष्ण एव हि भूतानामुत्पत्तिरपि चाप्ययः"इति श्रुतेः । उपेन्द्रः इन्द्रानुजत्वेन प्रथमावतीर्णः । मधुसूदनः वेदापहारकदैत्यसंहारी ॥१६॥ इन्द्रस्य कर्मेव कर्म यस्य स इन्द्रकर्मा । "तं विष्णुरन्वतिष्ठत"इति श्रुतेः । महेन्द्रः निरतिशयैश्वर्यसंपन्नः । पद्मं नाभौ यस्य स पद्मनाभः । ममापि जनक इत्यर्थः । वक्ष्यति हि—"पद्मे दिव्येर्कसंकाशे नाभ्यामुत्पाद्य मामपि । प्राजापत्यं त्वया कर्म सर्वं मयि निवेशितं" इति । रणे अन्तं शत्रुनाशं करोतीति रणान्तकृत् । शरण्यं शरणार्हं । तदुचितज्ञानशक्तिदयादिसंपन्नमित्यर्थः । शरणं रक्षणोपायं "उपाये गृहरक्षित्रोः शब्दः शरणमित्ययं" इति वचनात् । "सर्वस्य शरणं सुहृत्"

मोधर्मः ॥ " यज्ञोवैविष्णुः " इत्यादिश्रुतेरश्वमेधान्तधर्मस्त्वमेव ॥ १४ ॥ **ती०** शार्ङ्गधन्वा कालरूपंशार्ङ्गं धनुर्यस्यसः । पुरूणिफलानिसनोतीतितथा । 'षणु दाने' । पुरि हृदयपुण्डरीकेशेतइतिपुरुषः । पूर्णत्वाद्वापुरुषः । 'तेनेदंपूर्णंपुरुषेणसर्वं' इतिश्रुतेः । अजितः गुणैरैश्वर्येणचकेनाप्यजितः । विद्यामयंनन्दकाख्यंखड्गंधारयतीतिखड्गधृत् ॥ वृहद्बलः बृहन्तिवानरबलानियस्येतितथा ॥१५॥ **तनि०** क्षमा क्षमानिर्वाहकः । 'कीर्त्याःकीर्तिःक्षमाक्षमा' इत्युक्तत्वात् । दमः इन्द्रियजेता । प्रभावः उत्पत्तिमत्कार्यवर्गशरीरः । स्थूलचिदचिद्विशिष्टस्यकार्यत्वात् । ' बहुस्यां ' इत्यादिश्रुतेः ॥ **स०** इनेनपत्यासहिताःसेनाःहिरण्यगर्भमारभ्ययवसावसानाजीवास्तान् आसमन्तान्नयतीतिवा सेनानीः । सर्वे सर्वान्तर्यामी ॥ क्षमा भजकापराधसहनं । दमः इन्द्रियनिग्रहः । धर्माणांधर्मिणाऽभेदादियमुक्तिः ॥ प्रभवाप्ययौ सृष्टिविनष्टी । कार्यकारणभावापन्नत्वादयंवैलोकोमहानाम्नीत्यादिवच्छब्दसांकर्ये ॥ १६ ॥ **तनि०** इन्द्रस्येवकर्मयस्यसइन्द्रकर्मा । वृत्रादिवधस्येन्द्रान्तर्यामिकर्तृकत्वात् । महर्षयः अलौकिकतत्वसाक्षात्कारसमर्थाः । तत्रापिदिव्याः अवताररहस्यादिविशेषज्ञानवन्तोवाल्मीकिप्रभृतयः । यद्वा नित्यसूरयः । ' तद्विप्रासोविपन्यवोजागृवाँसः ' इति श्रुतेः ॥ **ति०** ' प्रजापतिरिन्द्रमसृजत ' इतिश्रुतेः इन्द्रः कर्म सृष्टिर्यस्य सः इन्द्रकर्मा ॥ **स०** रणान्तकृत् रणेअन्तः निर्णयः

[पा०] १ ठ. सर्व.

सहस्रशृङ्गो वेदात्मा शतजिह्वो महर्षभः ॥ त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयंप्रभुः ॥
सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ॥ १८ ॥
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोंकारः परन्तपः ॥ प्रभवं निधनं वा ते न विदुः को भवानिति ॥ १९ ॥
दृश्यसे सर्वभूतेषु ब्राह्मणेषु च गोषु च ॥ दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु वनेषु च ॥ २० ॥
सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ॥ त्वं धारयसि भूतानि वसुधां च सपर्वताम् ॥ २१ ॥
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ॥ त्रींल्लोकान्धारयन्राम देवगन्धर्वदानवान् ॥ २२ ॥

इति श्रुतेःमहर्षयः अलौकिकतत्त्वसाक्षात्कारसमर्थाः। दिव्या महर्षयः सनकादयः । "यत्रर्षयः प्रथमजा ये पुराणा" इत्युक्ता नित्यसूरयो वा । नित्यनिर्दोषा वेदावा ॥ १७ ॥ सहस्रशृङ्ग इत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः ॥ सहस्रशृङ्गः सहस्रशाखारूपशृङ्गः । शतजिह्वः अनेकविधचोदनारूपजिह्वः । ऋषभः कर्मणामालोचयिता । " ऋष आलोचने " इति धातुः । महांश्चासावृषभश्च महर्षभः । एवंभूतो वेदात्मा त्वमित्यर्थः । आदिकर्ता समष्टिकर्ता । अनेन व्यष्टिकर्तुः स्वस्यव्यावृत्तिः । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । "न तस्येशे कश्चन"इति श्रुतेः । सिद्धानां मुक्तानां । साध्यानां "यत्र पूर्वे साध्याः सन्ति देवा" इत्युक्तानां नित्यानामाश्रयः साम्यभोगप्रदः । पूर्वजः आश्रितापेक्षायाः पूर्वं तद्रक्षणाय जनितः ॥ १८ ॥ सर्वकर्मसमाराध्यत्वमाह—त्वं यज्ञ इति ॥ त्वं यज्ञः । "यज्ञो वै विष्णुः"इति श्रुतेः । यज्ञनिर्वाहकपशुहविराज्यस्रुक्स्रुवादिशरीरको यज्ञाराध्येन्द्रादिशरीरकश्चेत्यर्थः । "ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं" इति हि गीयते । वषट्कार इत्युपलक्षणं । आश्रावयेति चतुरक्षरम्अस्तुश्रौषडिति चतुरक्षरम् यजेति द्व्यक्षरम् ये यजामह इति पञ्चाक्षरमित्युक्तानां सप्तदशाक्षराणां । तैराराध्य इत्यर्थः । तथोक्तं—"चतुर्भिश्च चतुर्भिश्च द्वाभ्यां पञ्चभिरेव च। हूयते च पुनर्द्वाभ्यां स नो विष्णुः प्रसीदतु"इति ॥ ओंकारः प्रणववाच्यः । "ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म"इति श्रुतेः । परन्तपः उत्कृष्टतप इत्यर्थः । उत्कृष्टतपःसमाराध्य इति यावत्। ते प्रभवं निधनं वा न विदुः, वेदा वैदिकाश्च को भवानिति च न विदुः । अपरिच्छिन्नमहिमत्वात् । "क इत्था वेद यत्र सः" इति श्रुतेः ॥१९॥ सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यस इति ॥ योगिभिरिति शेषः । अनेन संबन्धप्रश्नस्योत्तरमुक्तं ॥ २० ॥ पुरुषसूक्तार्थमाह—सहस्रेति ॥ अत्र शतशब्दः सहस्रवाचकः । "सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात्"इति श्रुतेः । श्रीमानिति भूपतित्वस्याप्युपलक्षणं । "ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्यौ "इत्युत्तरनारायणोक्तेः । अथ सर्वाधारत्वमाह—त्वमिति । भूतानीति भूव्यतिरिक्तमहाभूतपरं । अनेनाधाराधेयभावसंबन्ध उक्तः ॥ २१ ॥ दैनंदिनप्रलयवृत्तान्तमाह—अन्त इति ॥ पृथिव्या अन्ते विनाशे । महानुरगः शेषो यस्य सः शेषशायी सन् । धारयन् कुक्षौ धारयन् दृश्यसे । अवश्यंयुद्धेसंनद्धाःस्यामेतियेषांतेरणान्ताः । तान्कर्तयति छिनत्तीतिकृत् ॥ १७ ॥ **तनि०** वेदात्मा वेदपुरुषान्तर्यामी । पूर्वजः 'पूर्वमेवाहमिहासं' इतिश्रुतेः । हिर्हेतौ । आदिकर्तृत्वेपूर्वजत्वंहेतुरित्यर्थः । सिद्धाद्याश्रयत्वेचायमेवहेतुः ॥ **ती०** सहस्रशृङ्गोवेदात्मा सहस्रशाखसामवेदस्वरूपः । 'सहस्रंसामवर्त्म'इतिप्रसिद्धेः । 'वेदानांसामवेदोस्मि' इतिस्मृतेः । शतजिह्वः नित्यनैमित्तिककाम्यरूपसामान्यविशेषचोदनारूपशतजिह्वः । शतशीर्षइति वा पाठः । आदिकर्ता ब्रह्मादीनामपिकर्ता । स्वयंप्रभुः अनन्यप्रेर्यः । साध्यन्ते आराध्यन्तइतिसाध्याः । तेषांसिद्धानांमुक्तानामपि आश्रयःप्राप्यः । पूर्वजः सृष्टेःपूर्वमपिस्थितः ॥ **कतक०** महर्षभः श्रेष्ठतमः शिशुमारप्रजापतिरूपइत्यर्थः ॥ **ति०** सिद्धानां आरूढानां । साध्यानां आरुरुक्षूणां । आश्रयः प्राप्यः । पूर्वजश्चासि ' अहमस्मिप्रथमजाऋतस्य ' इत्यादिश्रुतेः ॥ १८ ॥ **ती०** नविदुःकोभवानिति इदंतयानविदुरित्यर्थः ॥ १९ ॥ **तनि०** सर्वान्तर्यामित्वमाह—दृश्यसइति पण्डितैरितिशेषः । 'भूतानिविष्णुर्भुवनानिविष्णुर्वनानिविष्णुर्गिरयोदिशश्च । नद्यःसमुद्राश्चसएवसर्वयदस्तियन्नास्तिचविप्रवर्य ॥ ' इतिहिस्मर्यते ॥ **ती०** सर्वात्मतयास्तौति—**दृश्यसइति** । सर्वभूतेषुगोषुच अन्तर्यामितयादृश्यसे । गोब्राह्मणयोर्विश्वान्तर्वर्तित्वेपिपृथगभिधानंविशिष्टाविर्भावस्थानतया । एवंसर्वजङ्गमान्तर्यामितामभिधायस्थावरान्तर्यामितामाह—दिक्ष्विति ॥ २० ॥ **ती०** इदानींसंकर्षणात्मनास्तौति—**अन्तइति** । महोरगः संकर्षणइत्यर्थः ॥ २२ ॥

[**पा०**] १ ङ. ञ. ज. ट. शतशीर्षो. २ ङ. च. छ. झ. ञ. ट. परात्परः. ३ ङ. झ. ट. नोविदुः. ४ ङ. झ. नदीषुच. ५ ज. महोरगे.

अहं ते हृदयं राम जिह्वा देवी सरस्वती ॥ देवा गात्रेषु रोमाणि निर्मिता ब्रह्मणः प्रभो ॥ २३ ॥
निमेषस्ते भवेद्रात्रिरुन्मेषस्ते भवेद्दिवा ॥ संस्कारास्तेऽभवन्वेदा न तदस्ति त्वया विना ॥ २४ ॥
जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ॥ अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः श्रीवत्सलक्षणः ॥ २५ ॥
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुराणे विक्रमैस्त्रिभिः ॥ महेन्द्रश्च कृतो राजा बलिं बद्ध्वा महासुरम् ॥२६॥
सीता लक्ष्मीर्भवान्विष्णुर्देवः कृष्णः प्रजापतिः ॥ वधार्थं रावणस्येह प्रविष्टो मानुषीं तनुम् ॥ २७ ॥
तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया धर्मभृतां वर ॥ निहतो रावणो राम प्रहृष्टो दिवमाक्रम ॥ २८ ॥
अमोघं बलवीर्यं ते अमोघस्ते पराक्रमः ॥ अमोघं दर्शनं राम न च मोघः स्तवस्तव ॥ २९ ॥

मार्कण्डेयादिभिरिति शेषः ॥ २२ ॥ अथ 'अङ्गान्यन्या देवताः'इत्युक्तसर्वदेवाद्यात्मकत्वं दर्शयति—अहं त इत्यादिना ॥ हृदयं वक्षः । ब्रह्मणः परब्रह्मणः । ते देवा गात्रेषु स्थिताः रोमाणीव स्थिताः तद्वदविनाभूताः ॥२३॥ दिवा अहः । वेदाः संस्काराः निःश्वसितभूता इत्यर्थः । "तस्य ह वा एतस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदः "इत्यादि श्रुतेः । किं बहुना संग्रहेणोच्यत इत्याह—न तदस्ति विना त्वयेति । यत्त्वया विनाभूतं त्वदनन्तर्यामिकं । तन्नास्तीत्यर्थः ॥२४॥ एवं निषेधश्रुत्यर्थमुक्त्वा "सर्वं खल्विदं ब्रह्म, तत्त्वमसि"इत्यादिसामानाधिकरण्यश्रुत्यर्थमाह—जगदिति ॥ सर्वं जगत् ते शरीरं तव नियमेन आधेयं विधेयं शेषभूतं चेत्यर्थः । इदमेव हि शरीरलक्षणं । एवं जगतस्त्वच्छरीरत्वाच्छरीरगतविशेषणानित्वद्विशेषणानीत्याह—स्थैर्यमिति । वसुधातलं वसुधातलस्थैर्यं । "काठिन्यवान्यो बिभर्ति तस्मै भूम्यात्मने नमः"इति विष्णुपुराणोक्तेः । अग्निः अग्नितापः । ते कोपः । सोमः सोमगतप्रसादः । ते प्रसादः त्वत्प्रसाद इत्यर्थः ॥ २५ ॥ त्वया त्रिविक्रमेण । पुराणे पूर्वकाले । लोकाक्रमणफलमाह—महेन्द्र इति । राजा कृतः । त्रैलोक्यस्येति शेषः ॥ २६ ॥ प्रयोजनप्रश्नस्योत्तरमाह—त्रधार्थमिति ॥ २७—२९ ॥

ति० हेराम त्रींल्लोकान्धारयंस्त्वंविराट् । नारायणोसीत्यर्थः । एतेन यतश्चाहमुत्पन्नइतिप्रश्नस्योत्तरंदत्तं । एवंदेहत्वमुपदिश्यदेहित्वमुपदिशति—**अहंतेहृदयमिति** । हेराम ते रामोपग्रहस्य तवहृदयं सर्वाधारभूतं आन्तरं त्वदात्मतत्वमहमेवज्ञानस्वरूपः । महाकाशइवघटाकाशस्य । तवजिह्वामन्निर्मिता । वाग्देवीसरस्वती । स० तेहृदयं प्रीतिपात्रं । हृदयमाश्रितइति । सरस्वती जिह्वा तदाश्रिता । देवी द्योतमाना । देवाः रोमाणि तत्रस्थाओषध्याद्यभिमानिनः । एवंगात्रेषुअवयवेषु देवाः वाय्वादयः । ब्रह्मणा मया ॥ २३ ॥ स० निमेषोन्मेषौ रात्रिर्दिनंच । स्मृतेतिपुराणप्रसिद्धिमाह ॥ वेदास्तवसंस्काराःसंस्क्रियन्तेलोकाएभिरितिसंस्काराः कर्तव्याकर्तव्यव्यापारव्यवस्थापकाः ॥ २४ ॥ **तनि०** त्वयालोकात्रयःक्रान्ताइति बलेःप्रतिग्रहीतेत्यर्थः । एतेन वामनावतारोव्यञ्जितः । विक्रमैःपादविन्यासैस्त्रिभिःक्रान्ताइति त्रिविक्रमावतारःकथितः । ' इदंविष्णुर्विचक्रमेत्रेधानिदधेपदं ' इतिश्रुतेः । पुराणे पूर्वकाले । महेन्द्रोराजाकृतः । बलिनापदात्निर्यासितइन्द्रः पुनस्त्वयाराजाकृतइत्यर्थः ॥ २६ ॥ **तनि०** भगवदवतारेषुलक्ष्म्याअनुवृत्तिमाह—सीतेति । कृष्णः भविष्यत्कृष्णावतारश्चत्वमेवेत्यर्थः । प्रजापतिः प्रजापतिशब्दवाच्यस्त्वमेव । अवतारप्रयोजनमाह—वधार्थमिति । मानुषीं मनुष्यसंस्थानरूपां । तनुं अप्राकृतशरीरं । स० प्रजापतिः सर्वप्रजापालकः । कृष्णः प्रलयेसर्वंजगत्खस्मिन्कर्षतीतितन्नामकोविष्णुर्देवोभगवान् । " कृष्णोमुक्तैरिज्यते " इतिमूलरूपेपिकृष्णशब्दप्रयोगात् । मानुषींतनुं कौसल्यादेहं । भगवद्देहस्यचिदानन्दमात्रत्वस्यस्थितत्वात् ॥ २७ ॥ ति० अथवृत्तानुष्ठानानुवादपूर्वकंवर्तिष्यमाणकर्तव्यमाह—निहतइति । रावणोनिहतः । एवंचावतारकार्यंनिर्वृत्तं । अतःपरंमहाराज्येनकिंचित्कालंप्रहृष्टःसन्दिवं परनाकाख्यंब्रह्मलोकमाक्रम प्राप्नुहि । एवंसिद्धकार्यत्वात्तेवीर्यबलं अमोघं । तन्मूलाःपराक्रमाश्च नमोघाः ननिष्फलाः । अपितुसफलाएवेत्यर्थः ॥ स० दिवं वैकुण्ठं ॥ २८ ॥ ति० अथरामस्यसर्वोपास्यत्वंसर्वाभीष्टसिद्धिप्रदत्वंचाह—अमोघमिति । हेराम तेदर्शनं एवंमूर्तेस्तेदर्शनंसुग्रीवादीनाममोघं । एवंकालान्तरेश्रुत्वा चित्तत्वद्द्रष्टृणामप्यमोघंऐहिकामुष्मिकसकलफलसाधनं । तवसंस्तवः रामनारायणेत्येवंरूपः अमोघः सकलेष्टदः । येचत्वयिभक्तिमन्तः सोहमेवेतिगौणवृत्त्यात्वदुपासकाः तवाहमितिवोपासकाः तेप्यमोघं संसारमार्गमतिक्रान्ताः सत्यसंकल्पत्वादिमन्तःसन्तोमल्लोकप्राप्तिरूपामोघफलाभविष्यन्ति । किंपुनर्येसर्वात्मनात्वदभेदध्यानवन्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

[पा०] १ ठ. ब्रह्मणा. २ ङ. ञ. ट. रुन्मेषोदिवसस्तथा. ३ ङ. ञ. नैतदस्ति. ४ ख. घ. ङ. ञ. ट. पुराखैर्विक्रमैः.

अमोघास्ते भविष्यन्ति भक्तिमन्तश्च ये नराः ॥ ३० ॥
ये त्वां देवं ध्रुवं भक्ताः पुराणं पुरुषोत्तमम् ॥ प्राप्नुवन्ति सदा कामानिह लोके परत्र च ॥ ३१ ॥
इममार्षं स्तवं नित्यमितिहासं पुरातनम् ॥ ये नराः कीर्तयिष्यन्ति नास्ति तेषां पराभवः ॥ ३२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये युद्धकाण्डे विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

एकविंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२१ ॥

मूर्तीभूय सीतायाः स्वाङ्कारोपणपूर्वकंकुण्डादुद्गतेनाग्निना रामंप्रति सीतायानिर्दोषत्वोद्घोषणेन तत्स्वीकारचोदना ॥ १ ॥ रामेणापि सीतायाअदोषत्वोत्कीर्तनपूर्वकमग्निप्रवेशोपेक्षणस्य लोकापवादपरिजिहीर्षामूलकत्वोक्त्या तत्स्वीकारः ॥ २ ॥

एतच्छ्रुत्वा शुभं वाक्यं पितामहसमीरितम् ॥ अङ्केनादाय वैदेहीमुत्पपात विभावसुः ॥ १ ॥
सं विधूय चितां तां तु वैदेहीं हव्यवाहनः ॥ उत्तस्थौ मूर्तिमानाशु गृहीत्वा जनकात्मजाम् ॥ २ ॥
तरुणादित्यसंकाशां तप्तकाञ्चनभूषणाम् ॥ रक्ताम्बरधरां[2] बालां नीलकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३ ॥
अक्लिष्टमाल्याभरणां तथा[3]रूपां मनस्विनीम् ॥ ददौ रामाय वैदेहीमङ्के कृत्वा विभावसुः ॥ ४ ॥
अब्रवीच्च तदा रामं साक्षी लोकस्य पावकः ॥ ५ ॥

अमोघा इत्यर्धं ॥ अमोघाः अप्रतिबद्धफलाः ये त्वयि भक्तिमन्तः ते अविलम्बेन फलमभिमतं लभन्त इति इदं चावतारस्यैकं प्रयोजनं ॥ ३० ॥ इदमेव विवृणोति—य इति ॥ त्वामुद्दिश्येति शेषः । अनेन सर्वस्मादपि तपःप्रभृतेः रामभक्तिरेव परो धर्म इत्युक्तं । काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणानि । इह लोके परत्र च प्राप्नुवन्ति । सदेत्यनेन यावच्छरीरपातमत्र भोगान् भुक्त्वा शरीरावसाने परलोके सर्वान्कामान्प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ये रामभक्तिं कर्तुमदक्षास्तेषामिदं स्तोत्रमेव तादृशफलप्रदमित्याह—इममिति ॥ ऋषिः वेदः तत्संबन्ध्यार्षं । अतएव पुरातनं । पराभवः पुनरावृत्तिः ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे रत्नकिरीटाख्याने युद्धकाण्डव्याख्याने विंशत्युत्तरशततमः सर्गः ॥ १२० ॥

विभावसुः अग्निः ॥ १ ॥ विधूय चितां शिथिलीकृत्य । मूर्तिमान् मनुष्यविग्रहवान् ॥ २ ॥ तरुणादित्येत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं ॥ तथारूपां प्रवेशकालिकरूपवतीं । मनस्विनीं प्रसन्नमनस्कामित्यर्थः ।

ति० इदानींतत्परैतत्स्तोत्रपाठफलमुपदिशति—इममिति । ऋषिर्वेदः । तदुक्तसगुणनिर्गुणब्रह्मविद्याप्रतिपादकत्वात् । एवंभूतं ब्रह्मविद्यास्तवं येकीर्तयिष्यन्ति तेषांपराभवः परैः इहामुत्रलोकशत्रुभिःपुत्रदारादिभिःपापैश्चाभिभवःआक्रमणं नास्ति नभविष्यतिच ॥ स० ऋषिः वेदद्रष्टा । तद्दृष्टत्वादार्षंवेदः । तत्तुल्यंस्तवंस्तोत्रं । इतिहासं अनादिसिद्धकथाविषयत्वात् । पराभवः बाह्याभ्यन्तरशत्रुतिरस्करणंनास्ति ॥ ३२ ॥ इतिविंशत्युत्तरशततमःसर्गः ॥ १२० ॥

ति० पितामहसमीरितं शुभं परमशोभनं । निजब्रह्मत्वप्रतिपादकंवाक्यं । श्रुत्वा ध्यात्वाचप्रसन्नतयाऽत्रस्थानकालेइतिशेषः । अङ्केनादाय 'रयिंचपुत्रांश्चादादग्निर्मह्यं'इतिश्रुत्यर्थमपरोक्षमेवसंपादयन्नित्यर्थः ॥ स० शुभं स्वाभिलषितसीतारघुवरसंयोगसाधनत्वात् । अङ्केन आरोपितकलंकेनपतितांसीतां आदाय स्वयंस्वीकृत्य । अङ्केनस्वदक्षिणोत्सङ्गेनआदाय । तस्यपुत्रीभागत्वात् । यथोक्तं 'भागोहिदक्षोदुहितुःस्नषायाः'इति । अग्निपातानन्तरंजीवनेऽग्निजातत्वप्राप्त्यातत्पुत्रीत्वस्योचितत्वात् । अन्यथाअङ्केनेतिव्यर्थं । विभावसुरग्निः ॥ १ ॥ स० मूर्तिमान्'चत्वारिशृङ्गात्रयोअस्यपादाः'इत्याद्युक्तलक्षणशरीरवान् ॥ २ ॥ स० रक्तांबरधरां पूर्वंविद्यमानपीतवस्त्रंविसर्जयित्वाविभीषणेनदत्तरक्तवस्त्रधरां ॥ ३ ॥ स० हेराम यापूर्वंरावणहरणकालेमयि प्रविश्यकैलासं गता सैषातेत्वदीयानिजपत्नी । अस्यांपापंत्वच्छङ्कितंनविद्यते । अत्रयद्वक्तव्यंतत्सर्वमरण्यकाण्डव्याख्यायांकूर्मपुराणाद्युदाहरणेनोक्तंपुरस्तात् ॥ ति० तदा दानसमये । लोकस्य मनोवाक्कायैर्लोककृतपुण्यपापकर्मणः । साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । सर्वदेहान्तर्वैश्वानरात्मनानित्यप्रतिष्ठितत्वादितिभावः । एषा या मयिरावणहरणकालेप्रविष्टासैव । एवंहिकूर्मपुराणानुसारेणव्याख्यातं । तच्चाग्नि-

[पा०] १ क. ख. घ.—ट, विधूयाथ. २ क. शुक्लांबर. ३ ङ. झ. ट. तथारूपामनिन्दितां.